населенням. Особливу увагу приділено трансформації релігійного та національного чинників в умовах збройного протистояння на подільських землях.

Ключові слова: *Коліївщина, Поділля, міжетнічні відносини, геноцид, репресії, Річ Посполита, етносоціальний конфлікт.*

Artem Oliinyk

INTERETHNIC RELATIONS IN PODILLIA DURING THE KOLIIVSHCHYNA OF 1768: SOCIO-POLITICAL AND RELIGIOUS ASPECTS

Abstract. *The article examines the specifics of interethnic and ethno-social relations in Podillia during the Koliivshchyna uprising of 1768. The prerequisites of the conflict, the ethnic structure of the region, and the nature of interaction between the Ukrainian, Polish, and Jewish populations are analyzed. The systematic manifestations of violence both by rebel detachments and during subsequent punitive actions of the Polish military administration are highlighted. Particular attention is paid to the transformation of religious and national factors in the context of armed confrontation in the Podillian lands.*

Keywords: *Koliivshchyna, Podillia, interethnic relations, genocide, repressions, Rzeczpospolita, ethno-social conflict.*

Сучасна історична наука вимагає переосмислення подій 1768 р. через призму міжетнічних та етносоціальних взаємин. Дослідження Коліївщини як міжетнічного конфлікту дозволяє вийти за межі спрощених класових оцінок радянської марксистської парадигми і проаналізувати глибокі соціокультурні, релігійні та психологічні механізми співіснування й протистояння різних етнічних груп ранньомодерної доби [4, с. 15–17]. Об'єктом нашого аналізу є територія Західного та Східного Поділля (Брацлавщини), де гайдамацький рух безпосередньо зіткнувся з інтересами польської шляхти та багатоетнічного міського населення [3, с. 3, 4]. Внесок у дослідження цих контекстів зробили закордонні фахівці, зокрема професор Зенон Когут, який проаналізував, як козацькі рухи формували образ «іншого» (зокрема поляків та євреїв) в українській історичній пам'яті. Метою статті є аналіз специфіки міжетнічних відносин на подільських землях у ході повстання, виявлення релігійно-національних передумов вибуху та дослідження характеру насильства щодо різних етнічних груп [5, с. 7–11].

Етносоціальний простір Правобережної України напередодні 1768 р. визначався чітким збігом етнічних меж із соціальним та правовим статусом населення, що створювало постійну приховану напругу. Найвищий щабель у цій структурі посідала польська шляхта та магнати, які володіли колосальними територіями на Поділлі й асоціювалися винятково з панівною верствою, державною адміністрацією та римо-католицькою церквою [3, с. 4]. Середній, міський щабель належав переважно єврейському населенню, яке становило більшість міщанства подільських міст і містечок [4, с. 12]. Магнати активно залучали єврейські громади до управління господарствами, здаючи їм в оренду млини, корчми та право збору податків, через що єврейське населення опинилося в ролі посередника між польським магнатом і українським

селянином, сприймаючись останнім як безпосередній провідник волі польського пана [4, с. 15]. Найнижчу і найбільш чисельну верству становило українське православне селянство, позбавлене базових політичних, громадянських та релігійних прав у власній державі.

Потужним каталізатором міжетнічної ворожнечі став релігійний чинник – системний тиск на православну церкву та примусове переведення парафій в уніатство (греко-католицизм) [4, с. 12]. Православна ідентичність стала головним маркером поділу на «своїх» і «чужих»: православ'я ототожнювалося з козацькою волею, тоді як католицизм та уніатство сприймалися як символи іноземного поневолення [4, с. 12–13]. Безпосереднім тригером, який підпалив цей етносоціальний пороховий погріб, стало створення Барської конфедерації 29 лютого 1768 р. у подільському місті Бар [2, с. 9–10]. Конфедерати розгорнули на Поділлі терор проти православного населення та духовенства, грабуючи храми й катуючи незгодних [2, с. 35]. В умовах повної анархії та військового протистояння українське селянство побачило можливість для збройного виступу під гаслами захисту православної віри та ліквідації польського панування, що швидко перенесло епіцентр конфлікту на Брацлавщину та прикордонні землі Поділля [3, с. 94–95].

Травневий вибух 1768 р. в Холодному Яру миттєво знайшов відгук на подільських землях, перетворивши Східне Поділля (Брацлавщину) на арену запеклих воєнних дій [2, с. 10]. Наступ гайдамаків та радикалізація місцевого селянства призвели до глибокої гуманітарної та міжетнічної катастрофи в регіоні. Локальні вибухи супроводжувалися хвилею насильства, жертвами якого ставали представники груп, які асоціювалися з панівною державно-релігійною системою Речі Посполитої [4, с. 62]. Подільські міста та містечка, такі як Тульчин, Ладижин, Жвач, Гусятин та Балта, повторили трагічну долю Умані [3, с. 121, 122].

Польська шляхта, римо-католицьке та уніатське духовенство, а також єврейські громади намагалися знайти порятунок за мурами місцевих замків та оборонних монастирів, проте штурми подільських укріплень завершувалися тотальними погромами [4, с. 75]. У Тульчині та Ладижині в середині червня жертвами розправ стали тисячі людей – шляхтичі, євреї, католицьке та уніатське духовенство [2, с. 154]. Особливої гостроти конфлікт набув у прикордонній Балті 10 (21) червня 1768 р., де погром перекинувся на османську частину міста, вилившись у масове вбивство місцевих євреїв та мусульман, що спровокувало масштабну міжнародну кризу між Росією та Османською імперією.

У свідомості повсталих селян національність, релігія та соціальний статус зливалися в єдиний монолітний образ ворога [2, с. 100]. «Поляк» автоматично означав «католик» і «пан-гнобитель», а «єврей» ототожнювався з «юдеєм» та «орендарем», який експлуатував селян і обкладав податками православні храми, тоді як уніатське духовенство розглядалося як зрадники «руської віри» [4, с. 62, 63]. Таким чином, міжетнічне насильство під час Коліївщини на Поділлі мало характер тотального етносоціального вибуху, де накопичена соціальна кривда вилилася у криваву розправу над «іншими» [4, с. 120].

Під час взяття Умані 21 (10) червня 1768 р. [2, с. 105, 106], гайдамаки підірвали двері синагоги, винищивши єврейське населення, після чого вчинили розправу над поляками та уніатськими священниками безпосередньо в костелі [2, с. 107, 108]. За різними оцінками, під час погрому в Умані загинуло від 2 до кількох тисяч цивільних осіб. У Тульчині та Ладижині в середині червня жертвами розправ стали тисячі людей – шляхтичі, єврейське населення, католицькі та уніатські священники. Особливої гостроти конфлікт набув у прикордонній Балті 10 (21) червня 1768 р. [4, с. 39], де гайдамацький погром перекинувся на османську частину міста, вилившись у масове вбивство місцевих євреїв та мусульман, що згодом спровокувало масштабну міжнародну кризу.

Аналізуючи характер цього насильства в контексті міжетнічних відносин, важливо відзначити, що в свідомості повсталих селян національність, релігія та соціальний статус зливалися в єдиний монолітний образ ворога. Соціальна та майнова помста за роки кріпацтва трансформувалася в релігійне очищення краю [2, с. 8–10]. Повсталі не розмежовували етнічне походженням людини та її віросповідання: «поляк» автоматично означав «католик» і «пан-гнобитель», а «єврей» ототожнювався з «юдеєм» та «орендарем», який експлуатував селян і обкладав податками православні храми. Уніатське духовенство розглядалося як зрадники «руської віри», що підлягали знищенню. Таким чином, міжетнічне насильство під час Коліївщини на Поділлі мало характер тотального етносоціального вибуху, де накопичена десятиліттями соціальна кривда вилилася у криваву розправу над «іншими».

Фінальний етап Коліївщини став свідченням глибокої геополітичної трагедії українства, де інтереси двох імперських систем – Речі Посполитої та Російської імперії – збіглися у прагненні знищити селянський рух. На початковому етапі повстання імператриця Катерина II займала вичікувальну позицію. Російська влада використовувала гайдамаків як інструмент для послаблення Барської конфедерації, що виступала проти російського впливу в Польщі. Проте стрімке розгортання Коліївщини, захоплення ключових міст та загроза перенесення селянських заворушень на Лівобережжя й безпосередньо в межі Росії викликали паніку в Санкт-Петербурзі. Катерина II усвідомила небезпеку масштабного антифеодального вибуху і віддала наказ генералу Михайлу Кречетникову ліквідувати повстання. Придушення Коліївщини відбулося шляхом підступної військової спецоперації під Уманню у червні 1768 р. 27 червня (16 червня за ст. ст.) 1768 р. [2, с. 111] російські війська під командуванням полковника Гур'єва підійшли до табору повстанців під виглядом союзників у боротьбі проти барських конфедератів. Завоювавши довіру гайдамацьких лідерів, російські офіцери запросили Максима Залізняка, Івана Ґонту та інших ватажків на спільний бенкет, де їх підступно заарештували. Повстанський табір, у якому перебувало кілька тисяч осіб, було оточено регулярними військами, роззброєно та ліквідовано.

Каральна політика імперії чітко розділила полонених за принципом державного підданства: лівобережних козаків і запорожців судила російська влада, караючи їх батогами, тавруванням і засланням на каторгу до Сибіру (загалом заслано понад 800 осіб [2, с. 114], включаючи самого Максима Залізняка). Усіх правобережних українців, які були підданими Речі Посполитої

(близько 840–850 повстанців), передали до рук польського коронного командування для показових розправ. Епіцентром польської відплати на подільських землях стала трагічна доля сотника Івана Ґонти. Переданий російською армією коронному гетьману Ксаверію Браницькому, Ґонта зазнав нелюдських катувань. Слідство та страта відбувалися на Поділлі – у селі Серби (нині село Гонтівка Могилів-Подільського району Вінницької області) [2, с. 88–90]. Протягом кількох днів, з 10 по 13 липня 1768 р. [2, с. 88–90], лідера повстання піддавали страшним тортурам за вироком особливого військового трибуналу. З Ґонти живцем здирали смуги шкіри (кожного дня по кілька смуг), четвертували, виривали серце, і лише на третій день тортур, 13 липня, Браницький наказав відтяти йому голову. Страта Ґонти в Сербах мала глибокий символічний та залякувальний характер для всього регіону Східного Поділля. Його відтяту голову для деморалізації православного населення прибили до шибениці в Могилеві-Подільському, а чвертовані частини тіла розвезли та виставили на огляд у 14 містах [2, с. 92] Правобережжя та Поділля. Масштаби репресій проти цивільного населення Правобережжя та Поділля набули характеру етнічних та релігійних чисток, унаслідок яких загалом у краї було страчено близько 30000 селян і міщан. Село Кодня біля Житомира стало загальновідомим символом судового терору шляхти під керівництвом регіментаря Юзефа Стемпковського, де зафіксовано страту понад 3000 осіб [4, с. 7]. Проте аналогічні криваві каральні процеси, судові рішення та масові судилища охопили все Поділля. Постійні та тимчасові військово-польові суди й каральні трибунали, крім Кодні, активно засідали у таких подільських центрах, як Могилів-Подільський, Бар, Вінниця, Хмільник та Кам'янець [3, с. 143–145]. Судові рішення у цих містах виносилися за спрощеною процедурою – часто без детального слідства, виключно на основі доносів або підозр у причетності до гайдамаччини [2, с. 90]. Долі засуджених подолян були трагічними та поділялися на кілька категорій покарань:

- страта через обезголовлення та повішення. Застосовувалася найчастіше для активних учасників повстанських загонів та православних священників, які благословляли гайдамаків чи «святили ножі» [4, с. 156–159]. Лише у прикордонній Балті та її подільських околицях для заспокоєння османської влади польські та російські каральні загони показово стратили та вивезли кілька сотень повстанців;
- четвертування та саджання на палю. Цих найжорстокіших видів смертної кари зазнавали локальні подільські ватажки та організатори селянських виступів у містах Бар і Кам'янець [3, с. 144–146]. Тіла страчених тижнями не дозволяли ховати для залякування населення;
- масове каліцтво та таврування. Для пересічних селян, чия вина не була повністю доведена, або для тих, хто виявив пасивне співчуття, суди масово ухвалювали вироки про тілесні покарання [4, с. 152, 153]. Засудженим відрубували праву руку та ліву ногу, після чого залишали живими. Таке довічне каліцтво ставало публічним клеймом гайдамаччини. Іншим бранцям відрізали вуха, виривали ніздрі, шмагали канчуками (від 100 до 300 ударів) та відпускали додому, щоб вони своїм виглядом сіяли жах серед сусідів.

Каральні загони польських військ рухалися подільськими містами та селами від Дністра до Случі. Подільські дороги протягом літа-осені 1768 р.

були всіяні тисячами шибениць, колесованими та посадженими на палю тілами. Цей тотальний судовий терор мав на меті повністю зламати волю українського православного населення до опору та силовими методами відновити зруйновану етносоціальну піраміду Речі Посполитої.

Комплексний аналіз подій Коліївщини 1768 р. на теренах Поділля крізь призму міжетнічних та етносоціальних відносин засвідчує, що повстання мало характер тотального вибуху, зумовленого жорстким збігом етнічних меж із правовим, релігійним та майновим статусом населення. Військово-релігійний терор Барської конфедерації, проголошеної в подільському місті Бар 29 лютого 1768 р., остаточно знищив суспільний баланс, спровокувавши радикальну збройну відплату українського православного селянства, позбавленого базових громадянських прав. У ході червневих подій 1768 р. накопичена соціальна кривда вилилася у масштабні погроми цивільного єврейського, польського та уніатського населення під час облоги фортець в Умані, Тульчині, Ладижині та прикордонній Балті, де етнічний конфлікт набув міжнародного виміру й згодом переріс у привід для Російсько-турецької війни. Ліквідація руху стала результатом збігу геополітичних інтересів Російської імперії та Речі Посполитої, які об'єдналися задля придушення селянського виступу, що згодом трансформувалося у масштабні етнорелігійні чистки. Подальша судова географія репресій у Могилеві-Подільському, Барі, Вінниці, Хмільнику та Кам'янці, що супроводжувалася тисячами страт і масовим показовим каліцтвом православного населення, а також публічна страта сотника Івана Ґонти у селі Серби, повернули колишній політичний устрій силовими методами, залишивши глибоку й незагоєну травму в історичній пам'яті міжетнічних взаємин регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 3, т. 3 : Акты о гайдамаках (1700–1768). Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1876. 710 с.
2. Гайдамацький рух на Уманщині. Коліївщина 1768 року : хрестоматія / упоряд.: С. Ю. Монке, Т. В. Кузнець, А. І. Петренко ; М-во освіти і науки України, УДПУ ім. П. Тичини. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2002. 213 с.
3. Шульгин Я. Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і ближчих років / передм. М. Грушевського. Львів : Накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1898. 209 с. (Руська історична бібліотека ; т. XX).
4. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Нью Йорк, 1973. – 318 с. – (Бібліотека українознавства. – Ч. 41)
5. Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVIII ст.: соціально-політична криза та суспільні рухи. Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. 186 с.

Софія Севастьянова

ІМПЕРСЬКІ ПОЛІТИКИ ТА МІЖЕТНІЧНА ДИНАМІКА НА ВІННИЧЧИНІ У XIX СТ.: ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКУ, ПОЛЬСЬКУ ТА ЄВРЕЙСЬКУ СПІЛЬНОТИ

Анотація. *У статті проаналізовано вплив етнічної, соціально-економічної, освітньої та конфесійної політики Російської імперії на українську, польську та єврейську спільноти Поділля у XIX ст. Особливу*

увагу приділено становищу українського селянства, обмеженням польської шляхти після повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр., а також правовим обмеженням і міському життю єврейського населення. Зроблено висновок, що імперська уніфікація змінювала міжетнічні взаємини, але не усувала повсякденних господарських і культурних контактів між громадами.

Ключові слова: *Вінниччина, Поділля, Російська імперія, українці, поляки, євреї, етнічна політика, міжетнічні відносини.*

Sofia Sevastianova

IMPERIAL POLICIES AND INTERETHNIC DYNAMICS IN VINNYTSIA REGION IN THE 19TH CENTURY: IMPACT ON UKRAINIAN, POLISH, AND JEWISH COMMUNITIES

Abstract. *The article examines the impact of the Russian Empire's ethnic, socio-economic, educational, and confessional policies on Ukrainian, Polish, and Jewish communities in Podillia during the nineteenth century. It focuses on Ukrainian peasants, restrictions imposed on the Polish nobility after the uprisings of 1830–1831 and 1863–1864, and legal constraints and urban life among the Jewish population. The article argues that imperial unification transformed interethnic relations without eliminating everyday economic and cultural contacts between communities.*

Keywords: *Vinnytsia region, Podillia, Russian Empire, Ukrainians, Poles, Jews, ethnic policy, interethnic relations.*

XIX ст. стало для Поділля добою глибоких політичних і соціальних змін. Після поділів Речі Посполитої край увійшов до Російської імперії, що прагнула підпорядкувати місцеві інституції загальноімперським правилам. Сучасна Вінницька область тоді не існувала як адміністративна одиниця: значна частина її території належала до Подільської губернії, межі якої не збігалися з нинішніми. Тому важливо поєднувати матеріали про Поділля загалом із даними про окремі міста й повіти.

Імперська політика впливала на громади нерівномірно. Українська більшість переважно жила в селах, поляки були помітними серед землевласників і католицького духовенства, а єврейські громади відігравали важливу роль у міській торгівлі та ремеслах. Водночас ці групи не були соціально однорідними, а конфесійна належність не завжди визначала етнічну ідентичність. Мета статті – охарактеризувати напрями імперської політики та її вплив на становище трьох спільнот і їхні повсякденні контакти.

Петербург прагнув забезпечити лояльність західних губерній, перебудувати управління й обмежити автономні традиції, успадковані від Речі Посполитої. Політика поєднувала уніфікацію законодавства, посилення чиновницького контролю та підтримку православних інституцій. Ю. Поліщук дослідив, що влада діяла неоднаково щодо різних спільнот – частину місцевих еліт залучали до управління, щодо інших організовували каральні заходи, зокрема після виступів проти імперії [3, с. 75–88]. Етнічність, віросповідання й соціальний статус переплітalися, впливаючи на доступ до землі, служби, освіти та релігійного життя.